

Володимир Сергійович Соловійов народився 16(28) січня 1853 р. в Москві в сім'ї відомого російського історика Сергія Михайловича Соловійова. Закінчив у 1873 р. історико-філологічний факультет Московського університету, навчався у Московській духовній академії. У 1874 р. захистив магістерську дисертацію з філософії, почав працювати на філософському факультеті Московського університету. З 1877 р. — член ученого факультету Міністерства народної освіти, водночас з 1880 р. — приват-доцент Петербурзького університету. У 1881 р. виступив проти смертної кари і страти учасників убивства Олександра II, у зв'язку з чим був звільнений з роботи у Міністерстві, а через рік позбавлений права викладати на університетських кафедрах. Відтоді й до кінця життя займався лише науковою і літературною діяльністю. З 1891 р. — редактор філософського розділу енциклопедичного словника Брокгауза і Ефрона³. Помер В. Соловійов 31 липня (13 серпня) 1900 р. у підмосковному маєтку Узкое, що належав його друзям Трубецьким.

Протягом першого періоду творчості — «слов'янофільського» (або «містичного») — державно-правова концепція В. Соловійова перебувала загалом у межах слов'янофільських поглядів щодо особливої ролі слов'янського світу з його церквою і державою, щодо конкретності руського правового мислення, щодо місії Росії тощо. Протягом другого періоду, що розпочався у 80-і роки, В. Соловійов написав свої основні твори: «Великий спір і християнська політика» (1883 р.), «Історія і майбутнє теократії» (1885 р.), «Росія і Вселенська церква» (1889 р.), в яких заклав підвалини власної теократичної концепції.

В. Соловійов обстоював три основні категорії людського буття, а саме — істину, добро і красу, що розкривають зміст ідеї досконалості, які він позначив християнським поняттям «церква». Під цим терміном слід розуміти насамперед загальну цілісність буття, або, за його словами, «всеедність», але лише в тому разі, коли долаються всі недосконалості життя і людина наближається до кінцевого ідеального стану людства або хоча б прагне його досягнення. Це є вчення про життя і буття, що охоплює всю людську і космічну сферу як неперушну і всеєдину цілісність. Таке вчення до того ж мотивується суто-життєвими завданнями людини, яка бажає подолати недосконалість життя й змінити його з метою досягнення кращого майбутнього⁴.

Отже, в основі об'єктивно-ідеалістичного, теософського розуміння світу В. Соловійова лежить «всеедність», надприродне духовне начало — Абсолютно-Сутне (Бог). Богу протиставляється реальний світ, матерія як його спотворене зображення. Матерія виникає в результаті діяльності Світової душі — Премудрості Божої (Софії), Божої присутності на тлі гріхопадіння. Цим і пояснюється перехід ідеального Космосу до реального Хаосу, розпад матерії на елементи, що протидіють, на атомізм у природі та «атомістичну» роздрібленість життя людей.

Політико-правова теорія В. Соловійова є складовою і нерозривною частиною його об'єктивно-ідеалістичного, теософського розуміння світу. Ця теорія найбільш повно викладена в роботах мислителя «Виправдання добра» (1897 р.) та «Право і моральність» (1897 р.). Визначальними моментами його вчення є віра в Христа і вимога, щоб держава й суспільство пройнялися тими

В.І. ТИМОШЕНКО,
кандидат юридичних наук
(Національна академія СБ України)

ТЕОКРАТИЧНА ДЕРЖАВА В.С. СОЛОВІЙОВА (З історії політичної і правової думки)

Розбудова України як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави безпосередньо залежить від досягнень політико-правової науки, яка здатна не лише вирішувати завдання сьогодення на теоретичному рівні, а й впливати на політико-правову практику, обстоювати ідеї й цінності прав і свобод людини. Теоретичні дослідження сучасних учених, що спрямовані на розроблення програми майбутніх перетворень, мають враховувати досвід наших попередників, які в інших історичних умовах пропонували оригінальні варіанти вирішення проблеми свободи особи в державі, не відкидаючи при цьому ідею консолідації суспільства. Одним із таких варіантів є політико-правова теорія В. Соловійова.

Сучасні дослідники не так часто звертаються до творчості В. Соловійова. Її досліджували вчені-філософи О. Лосев і В. Асмус¹. Оцінку внеску В. Соловійова у сферу юридичної науки можна знайти в працях М. Азаркіна, І. Ісаєва, Н. Золотухіної². Оскільки проблеми, над вирішенням яких працював В. Соловійов, постають і нині, вважаємо за потрібне знову звернутися до його творчості.

істинами, які вони визнають у сфері релігійній. Звідси вимоги християнської політики та християнської громадськості, уведені в обіг В. Соловйовим у 1880-90-х роках⁵. Християнська політика зводиться до того, щоб принципи християнської моральності були повністю реалізовані в усіх людських відносинах. Християнство, за В. Соловйовим, містить всю істину, тому релігійний інтерес є всепоглинаючим, універсальним; все інше повинно бути йому підпорядковане і має значення лише як засіб для торжества релігійної ідеї. Держава не має самостійного значення, хоча й має самостійну сферу діяльності.

На думку В. Соловйова, лише в остаточному ідеалі немає місця для державності та політики. «Але на ґрунті історичної дійсності, що тяжіє до ідеалу, хоча і надто далеко від нього, цілком законним є питання про найкращий політичний устрій»⁶. Загальний критерій для вирішення цього питання В. Соловйов знаходить у самій ідеї держави як необхідної умови або засобу для історичного життя людства.

За В. Соловйовим, людське суспільство являє собою певний порядок, цей порядок мусить бути справедливим, справедливість є здійсненням всіх прав, права визначаються законом, який для того, щоб бути дійовим, повинен мати силу. Закон, що має силу, називається владою. Спільнота, у якій встановлено закономірний і владний порядок, є державою або політичним союзом.

Людське суспільство має потрійну структуру: воно складається не лише з держави, а й з церкви та економічного суспільства (земства). При цьому церква і держава не є розділеними і незалежними сферами, це лише дві грані однієї й тієї ж сфери — практичної, моральної або суспільної — «сфери діяльності життя». Між ними виникають внутрішні відносини, синтез, в якому значення вищого та безумовного начала належить одному з елементів — церковному, духовному, божественному. Інший — державний, світський — елемент перебуває у вільному підпорядкуванні першому як цілком необхідний засіб, знаряддя для здійснення єдиної божественної цілі⁷. З християнської точки зору держава є лише частиною в організації збірної людини. Це частина, обумовлена вищою частиною — церквою, від якої вона одержує своє посвячення і остаточне призначення — служити непрямым чином світській сфері та всіма засобами тій абсолютній межі, яку ставить церква, — приготуванню людства і всієї землі до Царства Божого. Звідси два головних завдання держави — консервативне та прогресивне. Як без консервативної діяльності держави людство розпалося б, так і без прогресивної діяльності держави людство завжди залишалося б на одному ступені історичного процесу, ніколи не було б здатне остаточно прийняти або відхилити Царство Боже, а отже, людям не було б для чого жити⁸.

Держава, що визначається волею Божою, виникає в людській спільноті на певному етапі розвитку Софії. Виникнення будь-якого суспільного союзу відбувається на основі морального принципу союзу, що йому передувало: так, держава виникає (в результаті війни або договору) на базі родового союзу. В. Соловйов визначає державу як «суспільне тіло з постійною організацією, що поєднує в собі повноту позитивних прав, або єдину верховну владу»⁹. В «організмі» держави він розрізняє: 1) верховну владу; 2) різні її органи, або

підпорядковану їй владу; 3) субстрат держави, тобто масу населення, що складається з окремих осіб, сімей та більш широких приватних союзів, підпорядкованих державній владі. Лише в державі право знаходить своє справжнє здійснення, і в цьому смислі держава є втіленням правом. Необхідні атрибути держави — свобода і рівність перед законом. Свобода як невід'ємна від права, оскільки людина може вільно діяти лише в межах свого права, в чому і полягає реальність права, і рівність як невід'ємна від закону, оскільки як загальна норма закон є рівним для всіх, а отже, і законна влада має поширюватися на всіх однаково¹⁰.

Держава як дійсне історичне втілення людської солідарності є реальною умовою загальнолюдської справи, тобто здійснення добра у світі. В. Соловйов підкреслював «моральну необхідність держави», визначав її як «збірно-організовану жалість»¹¹. Цей реально-моральний характер держави ще не означає, що держава є безумовним началом моральності, вищою метою життя, верховним добром і благом. Держава є лише досягнутим мінімумом моральності, яка знаходить у праві необхідні умови для свого здійснення.

В. Соловйов звернув увагу на те, що в переважній більшості європейських мов поняття «держава» позначається словами, що походять від латинського слова *status*: *йтад, estado, Staat, state* тощо. *Status* означає становище, і називаючи так державу, європейські народи бачать у ній лише примусово підтримуване становище рівноваги приватних сил, або встановлення, яке за даного (реального, але ненормального) стану людей і народів має бути найбільш здатне охороняти примусову рівновагу приватних корисливих сил і встановлювати обов'язкові межі будь-яким егоїстичним пориванням. Держава є лише рівнодіючою класових і партійних інтересів, що борються між собою¹². Спільне благо вимагає, щоб боротьба протилежних сил не переходила в безперервне насилля, щоб вони були, наскільки це можливо, мирно врівноважені за взаємною згодою — мовчазною або прямо вираженою в договорі. В цьому і полягає основна формальна сутність держави, її правове значення. Право за самою своєю ідеєю є рівновагою приватної свободи і спільного блага. Конкретним вираженням або втіленням цієї рівноваги з усіма умовами, необхідними для її здійснення, є саме держава. Але держава, як і закон, є лише зовнішньою рівновагою. Щоб не перетворитися в Левіафана, держава повинна бути моральною, вона має підпорядковувати себе релігійному началу. Мірилом досконалості державної організації є ступінь проникнення її тією ідеєю, виразником якої вона є, тобто ступінь ідеальності, моральної достоїнності. Ієрархія морального начала організується насамперед у церкві, звідки поширюється на інші, більш низькі ступені суспільної системи¹³.

У практичному вираженні моральний смисл держави як спільної і безпристрасної влади полягає в тому, що вона в своїх межах підпорядковує населення праву, сваволі — законності, заміняє хаотичне та ніщівне зіткнення людей вірним порядком їх існування, причому примус (наперед визначений і виправданий) допускається лише як засіб крайньої необхідності. У досконалому суспільстві, за В. Соловйовим, не повинно бути жодного примусу, але ця досконалість спочатку має бути досягнута. Тут стає зрозумілим моральне завдан-

ня права — вгамовувати злі нахили, пригнічувати егоїзм людей, боротися з несправедливістю й сваволею сильних, забезпечувати загальну рівність і свободу. Цей бік суспільства, без чого людство не змогло б існувати, В. Соловйов називає консервативним завданням держави.

В. Соловйов обстоював необхідність юридичного закону і організованого суспільства як умови розвитку моральності та людської свободи¹⁴. Без існування суспільства моральність є довільним поняттям. Але існування суспільства залежить не від досконалості деяких, а від безпеки всіх. Ця безпека не може охоронятися одним лише моральним законом, який залишається необов'язковим для людей з переважаючими антисуспільними інстинктами. Стосовно цих останніх необхідною є суспільна організація, що стримує їхні звірині інстинкти та усуває можливість безперешкодного прояву таких інстинктів.

В. Соловйов проголошував «соціально організовану моральність». Він усвідомлював, що право — це не мораль, але ці два поняття близькі, оскільки вимоги права належать до сфери належного. Ці вимоги слід виконувати так само, як моральний обов'язок. За В. Соловйовим, правопорядок — це суспільний стан, що відповідає внутрішнім потребам морально розвиненої особистості. Тільки їй властиве самоочевидне усвідомлення того, що право є гарантією свободи і загрозою, зверненою проти тих, хто зазіхає на свободу інших. Лише цинічний утилітарист розглядає правове встановлення як особисту загрозу і неприємну для себе чужу гарантію. Право і мораль — різні, але аж ніяк не протилежні нормативні системи. «Між цими двома сферами, — писав В. Соловйов, — є позитивний і тісний внутрішній зв'язок, який не дає можливості заперечувати одну із них в ім'я іншої»¹⁵.

Державу В. Соловйов розглядав як об'єктивне вираження права. Саме завдяки цьому вона входить в моральну, тобто належну, обов'язкову для доброї волі організацію людства. Водночас правова держава не була для В. Соловйова останнім вираженням моральної солідарності, а лише необхідною сходиною до вищої форми теократичної спільноти. Зв'язок права з моральністю дає можливість В. Соловйову говорити про «християнську державу», а у зв'язку з цим і про прогресивну задачу держави, яка полягає в тому, щоб поліпшити умови існування людства, сприяти вільному розвитку всіх людських сил, які повинні стати носіями майбутнього досконалого стану і без яких, як наслідок, Царство Боже не змогло б здійснитися в людстві¹⁶. Згідно з «християнським правилом суспільного прогресу» необхідно, щоб держава якнайвірніше і якнайкраще забезпечувала умови для гідного існування та вдосконалення людей. Тут у В. Соловйова йдеться про соціальну державу в її християнсько-моральному тлумаченні.

На думку В. Соловйова, сучасна йому держава і суспільство аж ніяк не відповідають ідеальній організації людського спілкування, яку він називав вільною теократією. Теократична держава, у тлумаченні В. Соловйова, — це християнська держава, що являє собою внутрішню єдність церкви, держави й народу. Істинну християнську державу визначають три головні чинники: духовний авторитет вселенського первосвященника, що представляє істинне минуле людства; світська влада національної держави, що відтворює інтереси,

права і обов'язки сьогодення; вільне служіння пророків, що відкриває начало здійснення ідеального майбутнього людства. Гармонійне співробітництво цих трьох чинників — найважливіша умова соціального, національного і духовного прогресу¹⁷. У християнській державі є підпорядкування, але не через страх, а по совісті і добровільно заради спільної справи. Права витікають не з безмежності людського егоїзму, а з моральної безмежності людини. Закон у християнській державі має сенс норми за ідеями вищої правди. Згідно з християнською ідеєю, вирішальну роль у справі управління державою відіграє особиста совість християнина. Це, за словами В. Соловйова, саме те нове, що внесено християнством у сферу політичну¹⁸. Християнство вимагає від людства не того, щоб воно заперечувало або обмежувало повновладдя держави, а того, щоб цілком визнавало те начало, яке може дати державі дійсну повноту її значення, — моральну її солідарність зі справою Царства Божого на землі за внутрішнього підпорядкування всіх світських цілей єдиному Духу Христову.

Ідеалом В. Соловйова стала вселенська християнська теократія, «суцільне суспільство», де на державу покладається завдання боротьби під керівництвом церкви проти зовнішнього нехристиянського світу. Ця держава мусить піднімати світську спільноту до висоти церковного ідеалу. При цьому церква як вище начало соціальних відносин не повинна втручатися в державні та економічні справи. Щоб бути християнською, держава має бути підпорядкована Церкві Христа, але щоб це підпорядкування не було фіктивним, Церква повинна бути незалежною від держави, мати центр єдності поза державою і над нею, бути справді Вселенською Церквою.

В. Соловйов вдався до історичної розвідки правління Володимира Святого і зробив висновок: Володимир прийняв основне начало християнської держави і заповідав здійснення її руській історії. Його син Ярослав і онук Володимир Мономах були справжніми християнськими государями. Але незважаючи на їхні зусилля, Київська Русь, послаблена братовбивчими чварами, була безсилою здійснити своє покликання. Навала татар і перенесення національного центру на Північ надали нового спрямування політичному розвитку країни. На думку вченого, щоб досягти ідеалу Християнської держави, що заповів нам Володимир Святий, слід відмовитися від двох речей, поєднаних між собою: від закабалення національної держави і від абсолютизму держави¹⁹.

У теократичній доктрині В. Соловйова вільна теократія є системою, що відрізняється як від державного і церковного абсолютизму, так і від аристократичної і демократичної республіки. У цій системі основний акцент робиться на владу божественну, а не людську. Особливість його теократії в тому, що вона вільна. Влада в теократичній державі — це «самодержавство совісті», або особлива форма служіння божественній волі. Вона не може вилитися в аморальні та фіктивні норми, оскільки не потребує (як демократія) контролю низу. Теократія одночасно позбавляє державу її загального абсолютистського характеру і дає можливість суспільству вільно себе реалізувати в творчій діяльності. Держава, яка бачить свою мету лише в самій собі, — взагалі не має жодної мети. Держава мусить добровільно підпорядкувати свою діяльність вищим релігійним інтересам: поширенню християнства в світі; спільній праці людей

під керівництвом церкви; створенню суспільства, заснованого на християнському ідеалі об'єднаного людства. Держава у В. Соловйова часто втрачає властивості юридичної категорії, вона зливається з церковною спільнотою. Тут простежується соловйовський теократичний принцип влади, що веде, зокрема, до тотального проникнення духовних і моральних основ в усі сфери соціального утворення. Вимоги духовної тотальності суспільства наближають В. Соловйова до тотальних філософів.

Учений розглядав державу як середню суспільну сферу між церквою, з одного боку, і матеріальним суспільством — з іншого. Союз між церквою та державою в теократії тримається на визнанні за вселенською церквою належного їй вищого духовного авторитету; церква забезпечує і позначає (в духовному плані) напрям дії доброї волі людства і кінцеві цілі його історичного розвитку, держава ж надає церкві всю повноту своєї влади для узгодження мирських інтересів і політичних відносин з цією вищою волею, з вимогами кінцевої мети. При цьому церква не повинна мати жодної примусової влади, а примусова влада держави не повинна втручатися в сферу релігії. За В. Соловйовим, держава не може підміняти собою вищу божественну владу.

Основи будь-якого суспільного ладу, на думку В. Соловйова, завжди зводяться до суверенітету божественного або суверенітету народного. Перевагу він віддає першому і мотивує це рішення тим, що лише наявність вищої моральної істини виправдовує владу; кількість же людей, що заявляють претензії на владу, не надає жодної переваги. Таку духовно-аристократичну позицію В. Соловйова схвалили деякі його сучасники. Так, О. Яценко писав, що теократична точка зору В. Соловйова дала йому можливість «відійти від ідейної бідності утилітаристської та егоїстичної демократії, залишитися незалежним політичним мислителем і піднятися на істинно платонівську висоту політичного споглядання, і ми не бачимо в творах Соловйова, щоб у нього коли-небудь відбулася руйнація теократичного ідеалу. Ніколи він не виправдовував владу як волю багатоголового звіра. Влада, яку він визнавав (адже він ніколи не був анархістом), мала божественне джерело»²⁰.

Універсальне християнське суспільство В. Соловйова, що управляється єдиною духовною і світською владою, не є цілком новим соціальним ідеалом. Це традиційний ідеал класичних християнських теологів і філософів. Однак заслугою В. Соловйова можна вважати те, що свій ідеал вільної теократії він розробляв на основі переоцінки в світлі цього ідеалу досягнень соціальної науки і з урахуванням реалій суспільного життя. Водночас, В. Соловйов усвідомлював нездійсненність свого ідеалу. Неможливість створення церковно-державної теократії на землі він компенсує духовним єднанням на небесах. Третій період творчості В. Соловйова (1895—1900 рр.), який називають синтетично-критичним або антиутопічним, характеризується руйнацією теократичних ідеалів, втратою віри в божественне походження монархічних інститутів, посиленням есхатологічних мотивів. Наприкінці життя він дійшов висновку, що державності немає місця в Царстві Божому, що Царство Боже навіть у своєму земному здійсненні не є теократичним, а є анархічним. Тим самим була зруйнована мрія про особливе месіянське завдання Російської держави.

Метафізика всеєдності, започаткована В. Соловйовим, стала головним напрямом, що розвивався мислителями російського релігійно-філософського ренесансу. До цього напрямку належать філософські системи С. Булгакова, Е. Трубецького, П. Флоренського, С. Франка. Ідею духовного єднання на небесах продовжив М. Бердяєв.

Аналізуючи переваги та недоліки ідеалу теократичної держави, створеного В. Соловйовим, ми можемо погодитися з Є. Трубецьким, який рішуче заявив, що подібні пошуки ідеалу в принципі не можуть закінчитися успішно. Людина і весь земний світ недосконалі, гріховні, тому для організації суспільного життя потрібні радикальні засоби примусу. Повна свобода, необхідна для органічного поєднання земних і «небесних» задач ідеальної держави, не може бути досягнута в жодній державній і правовій формі. Теократичний ідеал В. Соловйова завжди залишиться ідеалом, який не має жодних шансів бути реалізованим. «Нежиттєздатність схеми всевітньої теократії виявляється за кожної спроби уявити собі її конкретне здійснення. Вся вона розрахована на вільний моральний подвиг ідеальних святителів, царів і народів, які добровільно і на совість виконують свої обов'язки, не піклуючись про права»²¹. У результаті основним завданням держави є охорона свободи громадян, вищі ж цілі людського життя буде забезпечувати християнська церква. Тому завданням політико-правового мислителя і державного діяча є не штучний синтез тих начал суспільного життя, які неможливо поєднати, а забезпечення їх взаємного гармонійного доповнення в житті суспільства та в особистому житті кожної людини.

1. Лосев А. Ф. Вл. Соловьев. — М., 1994. — 230, [1] с. — (Мыслители прошлого); Асмус В. Ф. Владимир Соловьев. — М., 1994.
2. Азаркин Н. М. История юридической мысли России: Курс лекций. — М., 1999. — С. 302—310; Исаев И. А. Политико-правовая утопия в России (конец XIX — начало XX в.). — М., 1991; Исаев И. А., Золотухина Н. М. История политических и правовых учений России XI—XX вв. — М., 1995.
3. Мироненко О. М. Соловйов В. С. // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. — К., 2003. — Т. 5: П—С. — С. 542.
4. Лосев А. Ф. Цит. праця. — С. 114—115.
5. Соловьев В. С. Великий спор и христианская политика (1883) // Собр. соч.: В 10 т. — СПб., 1912. — Т. IV. — С. 1—114; Його ж. О подделках (1891) // Там само. — Т. VI. — С. 327—339.
6. Асмус В. Ф. Цит. праця. — С. 55.
7. Азаркин Н. М. Цит. праця. — С. 304.
8. Власть и право: Из истории русской правовой мысли / Сост. А. В. Поляков, И. Ю. Козлихин. — Л., 1990. — С. 126, 127.
9. Соловьев Вл. Значение государства // Сочинения: В 2 т. Т. 2. Чтения о богочеловечестве. Философская публицистика. — М., 1989. — С. 551.
10. Соловьев В. С. Критика отвлеченных начал // Собрание сочинений / Под ред. и с примеч. С. М. Соловьева и Э. Л. Радлова. — Т. 2. (1873—1877). — СПб. — С. 136.
11. Соловьев В. С. Оправдание добра. — М., 1996. — С. 40.
12. Соловьев Вл. Значение государства. — С. 555, 556.
13. Исаев И. А., Золотухина Н. М. Цит. праця. — С. 276, 277.
14. Цим В. С. Соловйов усунув головну помилку Л. Толстого, який вважав за можливе вирішити соціальне питання завдяки особистому подвигу окремих людей: «...Коли всі члени суспільства один за одним вирішать бути досконалими, тоді все суспільство стане

досконалим» (Цит. за: *Новгородцев П.И.* Об общественном идеале. – М., 1991. – С. 537). **15.** *Соловьев В.С.* Соч.: В 2-х т. – Т. I. – С. 447. **16.** *Соловьев В.С.* Оправдание добра. Нравственная философия. – М., 1899. – С. 559. **17.** *Радлов Э.Л.* Владимир Соловьев. Жизнь и учение. – СПб., 1913. – С. 173, 174; *Исаев И.А., Золотухина Н.М.* Цит. праця. – С. 281. **18.** *Соловьев Вл.* Значение государства. – С. 558. **19.** *Соловьев Вл.* Владимир Святой и христианское государство // Сочинения: В 2-х т. Т. 2. Чтения о богочеловечестве. Философская публицистика. – С. 258. **20.** *Яценко А.С.* Философия права В. Соловьева. – СПб., 1912. – С. 40. **21.** *Трубецкой Е.Н.* Миросозерцание В.С. Соловьева. – М., 1995. – Т. I. – С. 545.